

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Соціальна психологія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема 10. Особистість у групі

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол № 7 від 30.08.2023 р.

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол № 7 від 25.08.2023 р.

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол № 7 від 29.08.2023 р.

Розглянуто на засіданні кафедри
соціології та психології
Протокол № 8 від 15.08.2023 р.

Розробник:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат біологічних наук, доцент
Шахова О.Г.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри психології та педагогіки Харківської державної академії культури, кандидат психологічних наук, доцент Віденєєв І.О.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А.А.

План лекції

1. Самосвідомість особистості як чинник становлення у групі
2. Специфіка входження особистості в групу
3. Індивідуальні особливості людини і зовнішні поведінкові прояви
4. Статусно-рольові характеристики особистості
5. Статеві-рольові параметри особистості
6. Поведінка особистості та соціальна напруженість

Рекомендована література:

Основна

1. Основи соціальної психології : підручник для закладів вищої освіти / П. П. Горностай, М. М. Слюсаревський, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко, Н. В. Хазратова та ін. ; за ред. М. М. Слюсаревського. – Київ : Талком, 2018. – 580 с.
2. Соціальна психологія : навч. посіб. для здобувачів ступеня бакалавра / Н. Ю. Волянчук, Г. В. Ложкін, О. В. Винославська, І. О. Блохіна, М. О. Кононець, О. В. Москаленко, О. І. Боковець, Б. В. Андрійцев ; КПІ ім. Ігоря Сікорського. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 254 с
3. Шахова О. Г. Соціальна психологія особистості Харків: «Контраст», 2019. 116 с.

Допоміжна:

4. Бандурка А.М., Землянська Е.В. Психологія керівника: монографія Х. : Золота миля, 2013. 720 с.
5. Скорюк В.Д. Соціальна психологія в схемах і коментарях: учб.-практ. пос. Київ : Сварог, 2017. 207 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

6. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
7. Пошукова система Springer <https://link.springer.com/>
8. Пошукова система Scirus <https://www.elsevier.com/>

Текст лекції.

1. Самосвідомість особистості як чинник становлення у групі

Входження людини у соціум передбачає усвідомлення себе в ньому, засвоєння, розвиток відносин, породжених навколишнім середовищем. Пізнання соціального життя відбувається у певній групі. Саме в ній індивід прилучається до цінностей і норм суспільства, опановує форми взаємодії і співпраці, засвоює соціальний досвід, формується як особистість.

Розуміння людиною не об'єктів, а їх властивостей і зв'язків, значущості для себе та суспільства створює умови для актуалізації соціально-психологічних механізмів розгортання цілеспрямованої взаємодії. Предметом усвідомлення є інтелектуальна, емоційна діяльність, спрямована на пізнання себе, тобто внутрішньої інформації, яка дає змогу зрозуміти, чому людина обирає певний спосіб поведінки у взаємодії із соціумом. Йдеться про самосвідомість, яка забезпечує вибір діяльності, лінії поведінки, формування стилю життя.

Самосвідомість — здатність людини безпосередньо відтворювати себе, сприймати себе збоку, рефлексувати з приводу своїх можливостей.

Об'єктом самосвідомості є особистість, яка одночасно пізнає і пізнається, оцінює та оцінюється. До структури самосвідомості належать самопізнання, самооцінка, самоконтроль. Самопізнання завжди опосередковане відображенням зовнішнього світу, представленого у спільній діяльності та спілкуванні з іншими людьми.

Самопізнання — процес пізнання суб'єктом себе, своєї діяльності, внутрішнього психічного змісту.

Багатство самопізнання залежить від умов і можливостей об'єктивної дійсності. Обмеженість соціальних контактів та відносин, відсутність змоги отримати зворотний зв'язок, а отже і зворотну інформацію, гальмує самопізнання. Будучи результатом і передумовою самосвідомості, самопізнання до неї не зводиться: особистість може усвідомлювати себе, свої дії і не знати сутності свого “Я”. Важливим у структурі самосвідомості є самооцінка.

Самооцінка — оцінка особистістю самої себе, своїх якостей, життєвих можливостей, ставлення інших до себе і свого місця серед них.

Вона є важливим регулятором поведінки особистості, її взаємин із соціальним оточенням, критичності, вимогливості до себе та інших. Самооцінка впливає на спосіб утворення соціальних контактів і групових відносин, їх тривалість та ефективність. У соціальній психології самооцінка та оцінка іншими нерозривно пов'язані між собою. Це дає підстави стверджувати, що самооцінка є оцінкою людьми, прийнятою особистістю за власну програму поведінки. Завдяки здатності до самооцінки людина набуває спроможності самостійно спрямовувати і контролювати свої вчинки та дії, виховувати та вдосконалювати себе.

Адекватна рівню домагань і реальним можливостям людини самооцінка сприяє правильному вибору тактик і форм поведінки в групі. За розбіжності рівня домагань і реальних можливостей (неадекватна самооцінка) індивід починає неправильно себе оцінювати, що зумовлює його неадекватну поведінку в групі. Наслідком цього є емоційні зриви, надмірна тривожність, які негативно позначаються на групових взаєминах.

Самооцінка особистості, будучи динамічним утворенням, змінюється відповідно до рівня соціального благополуччя індивіда. Висока самооцінка сприяє особистісному розвитку, самоутвердженню в соціумі та структурі групових відносин. Низька самооцінка заважає індивідуальному зростанню, гальмує розкриття індивідуальності, провокує комплекси, які ускладнюють взаємини. Такими, наприклад, є комплекс неповноцінності — перебільшене почуття власної слабкості та неспроможності; комплекс перевищення — тенденція перебільшувати свої фізичні, інтелектуальні, соціальні якості й здібності. Із самооцінкою пов'язані феномени помилкового консенсусу (лат. consensus — згода, однастайність) — тенденція переоцінювати поширеність будь-якої думки, небажаної або неефективної поведінки; помилкової унікальності — тенденція недооцінювати те, що здібності та бажана чи ефективна поведінка мають значне поширення.

Одним із рівнів розвитку самосвідомості особистості є самоконтроль.

Самоконтроль — усвідомлене, вольове управління своїм психічним життям і поведінкою відповідно з “Я-характеристиками”, ментальністю, ціннісно-сміисловою, потребово-мотиваційною та когнітивною сферами.

Здатність до самоконтролю зумовлюється вимогами соціуму до поведінки особистості та передбачає спроможність індивіда як активного суб'єкта усвідомлювати і контролювати ситуацію. Рівень самоконтролю є показником зрілості та культури особистості. Самосвідомість пов'язана із здатністю до рефлексії.

Рефлексія (лат. *reflexio* — звернення назад, самопізнання) — усвідомлення індивідом того, як його сприймають і оцінюють інші індивіди або спільноти; вид пізнання, у процесі якого суб'єкт стає об'єктом свого спостереження; роздуми, аналіз власного психічного стану.

З погляду соціальної психології, рефлексія є формою усвідомлення суб'єктом (особою, спільнотою) того, як він сприймається та оцінюється іншими людьми й групами. Це передбачає шість позицій: суб'єкт, який є насправді; суб'єкт, яким він бачить себе; суб'єкт, яким він бачиться іншому, і ті самі три позиції, але з боку іншого суб'єкта. В такому розумінні рефлексія — це процес відображення суб'єктами один одного.

Формою самосвідомості є усвідомлення людиною власної гідності — уявлення про свою цінність як особистості. Підтвердження та утвердження своєї гідності сприяє успішності особистості у взаємодії з іншими людьми. Розуміння людиною власної гідності є одним із способів усвідомлення відповідальності перед собою як особистістю. І від партнерів по взаємодії гідність особистості вимагає поваги до себе, визнання за собою відповідних прав і можливостей. Завдяки почуттю власної гідності людина усвідомлює себе як індивідуальну реальність, самодостатню особистість. Люди з почуттям власної гідності щасливіші, менш невротичні, менш схильні до наркоманії та алкоголізму. Той, хто вважає себе компетентним та результативним, завжди перебуває у вигідному становищі. На підставі аналізу цих феноменів було обґрунтовано концепцію самоефективності (А. Бандура).

Самоефективність — почуття власної компетентності та ефективності.

Це почуття відрізняється від самоповаги та усвідомлення власної гідності. Люди, що наділені високою самоефективністю, наполегливіші, менш тривожні, краще вчаться та не схильні до депресій. Дослідження психологів не раз переконували у високій ефективності оптимістичної віри у власні можливості.

Отже, самосвідомість особистості є важливим чинником становлення та самовдосконалення індивіда у структурі соціальних відносин. Вона є складним психічним процесом, сутність якого полягає у сприйнятті особистістю себе в численних ситуаціях взаємодії з іншими людьми, осмисленні себе як суб'єкта дій, почуттів, поведінки, позиції в соціумі.

2. Специфіка входження особистості в групу

Зв'язок індивіда із соціальним середовищем опосередкований його зовнішньою і внутрішньою активністю, яка реалізується у його взаємопов'язаних діях і вчинках. Особистість як соціально-психологічний тип може демонструвати кілька варіантів поведінки. Різноманітні соціально-психологічні лінії поведінки властиві й соціальній групі, до якої вона причетна. Варіанти цих ліній залежать від учасників групи, її нормативних вимог. Нормативна регуляція поведінки зумовлює з урахуванням ситуації певний тип поведінки, відповідні їй спосіб досягнення мети, реалізації

намірів тощо, а також оцінку поведінки згідно з цими нормами. Як соціальний феномен, норми мають соціокультурне й етнопсихологічне походження, тобто визначаються суспільством, його політико-економічною практикою.

Соціальні норми — еталон, мірило, зразок, з якими особистість співвідносить свої вчинки, на основі яких обґрунтовує свої дії, оцінює поведінку інших.

Основу культури людини утворює її здатність орієнтуватися не на зовнішні, а на внутрішні норми, які виробляються індивідом у процесі засвоєння зовнішніх соціальних та культурних норм. Кожна людина по-різному входить у групу і соціалізується в ній. Залежить це від багатьох об'єктивних та суб'єктивних чинників: складу групи, її спрямованості, часу перебування індивіда в ній, індивідуальних особливостей об'єднаних у ній осіб. Процес входження індивіда у відносно стабільне соціальне середовище, розвиток і становлення в ньому, як правило, охоплює такі фази:

1. Фаза адаптації. У цей період особистість, перед тим як проявити свою індивідуальність, активно засвоює норми й цінності, що існують у групі. У неї виникає об'єктивна необхідність “бути такою, як усі”, що досягається за рахунок деякого уподібнення з іншими особами групи. За неможливості подолання труднощів адаптаційного періоду (деадаптація) можуть проявитися якості конформності, невпевненості, залежності.

2. Фаза індивідуалізації. Вона пов'язана з максимальним намаганням індивіда виявити себе як особистість. Це відбувається за рахунок активного пошуку засобів та способів для виявлення своєї індивідуальності, її фіксації. Отже, процеси, властиві цій фазі, породжуються суперечностями між необхідністю “бути таким, як усі” і прагненням індивіда до максимальної персоналізації. Якщо на етапі індивідуалізації він не отримує підтримки, не відчуває взаєморозуміння (деіндивідуалізація), це спричинює агресивність, негативізм тощо.

3. Фаза інтеграції. Передбачає формування в індивіда новоутворень особистості, які відповідають необхідності й потребі групового розвитку і власній потребі брати активну участь у житті спільності. З одного боку, властиві цій фазі процеси детерміновані суперечністю “їж намаганнями індивіда бути ідеально представленим своїми особливостями в групі, а з другого — потребою і здатністю групи прийняти, схвалити та культивувати лише ті його індивідуальні

властивості, що сприяють її розвитку і його як особистості. Якщо суперечність не усунена, настає етап дезінтеграції. Це

спонукає особистість ізолюватися від групи чи деградувати або спільноту — витіснити її зі своїх рядів. Якщо людина відчуває на собі вплив великої соціальної спільності, в її психології і поведінці більшою

мірою проявляється те загальне, що властиве спільності, ніж те, що становить її індивідуальність. Наслідком цього є деіндивідуалізація — втрата особистістю самосвідомості, боязнь оцінки. Здебільшого людина

перестає почуватися і поводитися як особистість внаслідок дії

таких причин:

- анонімність індивіда у групі;
- високий рівень емоційної збудливості;

- зосередженість не на власній поведінці, а на тому, що відбувається навколо;
- висока згуртованість, єдність групи, в якій опинився індивід;
- зниження рівня самосвідомості і самоконтролю людини.

Деіндивідуалізація проявляється в імпульсивній поведінці, зростаючій чуттєвості до зовнішніх впливів, підвищеній реактивності, нездатності керувати власною поведінкою, заниженій цікавості до оцінок інших людей, нездатності вдумливо оцінити і раціонально планувати поведінку.

Особистість може бути одночасно включена в різні соціальні спільноти та соціальні інститути. Однак міра інтегрованості в кожную із соціальних груп може бути різною. Інтеграція передбачає упорядковані, безконфліктні її взаємини з групою. Людина інтегрує соціальні відносини та міжособистісні стосунки, що склалися у процесі її взаємодії, систему цінностей і

норм, стійку систему зв'язків. Засвоєні цінності, норми та зв'язки виявляються в її поведінці. З урахуванням цього можна виокремити такі рівні інтеграції особистості:

- інтеграція в соціальні відносини, опосередковані видом діяльності;
- функціональна інтеграція (соціальні зв'язки на статусно-рольовому та статево-рольовому рівні);
- нормативна інтеграція (засвоєння людиною морально-нормативних та інших регуляторів);
- міжособистісна інтеграція (особисті взаємини).

Процес інтеграції особистості в групу пов'язаний із соціальними, соціально-психологічними та психологічними труднощами:

- нерівність соціальних стартових можливостей (освіта, культурний розвиток, професійна підготовка тощо);
- комунікативна невідповідність (комунікативна некомпетентність, невідповідність розв'язувати спірні питання, долати психологічні та соціально-психологічні бар'єри тощо);
- індивідуальні властивості (пасивність, лінь, втрата відчуття індивідом соціальної реальності, завищена чи занижена самооцінка, деіндивідуалізація тощо).

Інтегровану особистість характеризує єдність її статусно-рольової реалізації, статево-рольової диференціації, індивідуальних властивостей (ціннісно-сміслова сфера, потреба у соціальних контактах тощо), стилю життя та життєвого контролю (стратегія життя, смисл життя, життєві плани, цілі, ідеали).

Індивідуальні особливості людини і зовнішні поведінкові вияви

Людина по-різному поводить себе у взаємодії, будучи то активним співрозмовником, то здатним до аналізу слухачем. Вона може виявляти альтруїзм, самотність, апатію, депресію тощо. Причинами цього стають як її індивідуально-психологічні властивості, так і зовнішні чинники, які спонукають до певного типу поведінки.

Різноманітність індивідуально-психологічних властивостей особистості залежить від особливостей темпераменту, тобто загальної активності індивіда, динаміки психічних станів, емоційності.

Темперамент (лат. *temperamentum* — узгодженість, устрій) — стійка характеристика індивіда, яка виявляється в силі, швидкості, напруженості, урівноваженості, перебігу її психічної діяльності у порівняно більшій чи меншій стійкості її настроїв.

Більшість класифікацій і теорій темпераменту ґрунтується на компонентах — активності (ступені енергійності, стрімкості, швидкості чи повільності) й емоційності (особливості перебігу емоцій, почуттів, настроїв та їх якості).

Під час з'ясування співвідношення індивідуально-психологічних особливостей людини та її зовнішніх поведінкових виявів використовують характеристики чотирьох типів темпераменту: сангвініка, флегматика, холерика, меланхоліка.

Сангвінік — тип темпераменту, який відповідає сильному, врівноваженому, рухливому типу нервової системи. У взаємодії з іншими

характеризується високою активністю, енергійністю, жвавістю, товариськістю, багатством виразних рухів, міміки, легкою зміною занять, партнерів тощо. Під час конфлікту чи напруження поводить себе адекватно і конструктивно. Наділений високою працездатністю, йому до снаги заняття, пов'язані зі спілкуванням і взаємодією з іншими людьми. Легко переключається в діяльності та спілкуванні, але недостатньо чутливий до всіх зовнішніх змін. Швидко пристосовується до нових умов, легко контролює свої емоції. Йому властиві життєрадісність, стійкий настрій, терпеливість, миролюбна поведінка, невисока сугестивність і підозрілість. Спокійний щодо критики, розважливий, розсудливо ставиться до ризику, небезпеки. За несприятливих соціальних умов у нього можуть розвиватися поспішність, поверховість, легковажність у вчинках, неуважність до учасників комунікативного процесу.

Флегматик відповідає сильному, урівноваженому, інертному типу вищої нервової діяльності. Характеризується спокійним настроєм, повільними рухами, розважливим тоном бесіди, послідовністю і терплячістю. Наділений повільною адаптованістю, невисокою товариськістю, стриманістю в поведінці. Його мова — монотонна, повільна, ставлення до критики і небезпеки байдуже, незворушне. Флегматик повільний, але настирливий у досягненні мети. Він реалістичніший в оцінці своїх здібностей, ніж сангвінік, йому властива слабка сугестивність. Поведінка флегматика завжди врівноважена, на неї рідко впливають емоційні переживання, настрої стійкий, без емоційних перепадів.

Холерик — сильний, невірноважений тип нервової системи. Йому властиві активність, енергійність, швидкість, різкість, нестримність, схильність до швидких змін настрою, переважно до бадьорого, емоційні зриви, іноді агресивність. Доповнюють його характеристику невірноважена поведінка, сильні короточасні емоційні переживання. Мова холериків голосна, жвава, різка, нерівномірна. Вони є товариськими, легко адаптуються до нових умов, захоплюються своєю справою, позитивно ставляться до новацій. У досягненні мети не шкодують сил, вперто долають труднощі. Нерідко після піднесення активності настає період депресії. Холерики самозакохані, прямолінійні, часто переоцінюють свої здібності, помірно сугестивні, підозріливі. Невірноваженість їх нервової системи знижує сумісність з іншими людьми. їх недостатня терпеливість іноді спричиняє бурхливу реакцію на критику, навіть агресивну поведінку.

Меланхолік відповідає слабкому типу вищої нервової діяльності. Його характеризують низький рівень психологічної активності, сповільненість рухів, стриманість мови, швидка стомлюваність, висока емоційна активність, глибина і стійкість емоцій, хоч зовні це малопомітно. Люди меланхолійного темпераменту легко переключаються з однієї справи на іншу, прагнення до мети в них то сильне, то слабке. Перешкоди на шляху до мети знижують, паралізують їх активність, небезпеки — відлякують. Поведінка їх часто невірноважена, емоційні переживання — глибокі й тривалі, настрої — нестійкий з переважанням песимістичних емоцій, розгубленості й тривоги. У спілкуванні вони замкнуті, схильні до істеричності, сугестивності, підозріливості. Як правило, меланхоліки

недооцінюють себе, свої можливості, перебільшують проблеми, які їм доводиться розв'язувати.

Важливою властивістю людини, що формується під впливом соціуму, соціальних відносин у безпосередній взаємодії з іншими, є характер.

Характер (грец. *charakter* — риса, особливість) — сукупність стійких індивідуальних властивостей особистості, що виявляються в типових способах діяльності та спілкування, в типових обставинах і визначаються ставленням особистості до цих обставин.

Характер індивіда виявляється в системі відносин з навколишньою дійсністю у ставленні: до інших людей (товариськість чи замкнутість, правдивість чи облудність, тактовність чи брутальність тощо); до справи (відповідальність чи несумлінність, працьовитість чи лінощі тощо); до власності (щедрість чи жадібність, ощадливість чи марнотратність, акуратність чи неохайність тощо); до себе (скромність чи самозакоханість, гордість чи приниженість тощо).

Структура людської поведінки є трикомпонентною, вона містить у собі когнітивний (пізнавальний, розумовий), афективний (чуттєвий, емоційний) і практичний (перетворювальний, сенсорний) компоненти. Перевага одного є підставою для зарахування людини до певного характерологічного типу. Характерологічні типи за М. Обозовим:

1. Тип “мислителя” (перевага пізнавального компонента). Він орієнтований на пізнання внутрішнього і зовнішнього світу, на постійні роздуми про науку, мистецтво, життя; любить пофантазувати, а тому недостатньо товариський, не вміє вирішувати організаційні завдання.

2. Тип “співрозмовника” (перевага емоційно-комунікативного компонента). Товариський, контактний, любить компанії, легко знайомиться й адаптується до нових умов.

3. Тип “практика” (перевага перетворювального компонента). Це людина справи, не терпить тяганини, незавершених справ, зайвих міркувань. Добрий організатор, йому до снаги завдання, що вимагають рішучих і негайних дій.

Соціальну поведінку особистості у групі зумовлюють її потреби, які вона може задовольнити лише у спілкуванні та діяльності. Вони виявляються у різних сферах: діловому спілкуванні, налагодженні дружніх стосунків з іншими; досягненні незалежності, автономності, значущості; професійному вдосконаленні та реалізації потенційних можливостей; наданні допомоги іншим тощо.

Пізнавальні потреби реалізуються через інтерес, емоційно забарвлену інтелектуальну вибірковість.

Інтерес — форма вияву пізнавальної потреби, що забезпечує спрямованість особистості на усвідомлення цілей діяльності і сприяє орієнтуванню, ознайомленню з новими фактами, більш повному відображенню дійсності. Інтерес постає як емоційна увага до об'єкта (в ньому поєднується емоційне та раціональне), забезпечує спрямованість особистості, сприяє широкому, глибокому і повному відображенню дійсності. Він є єдиною ланкою між потребами і цінностями. У соціальній політиці важливо забезпечити взаємодію та гармонізацію всіх типів інтересів

(суспільних, групових, особистих). На взаємозв'язок особистості і групи впливають здібності людини.

Здібності — індивідуально-психологічні особливості, які є умовою успішної діяльності особистості.

Здібності є результатом розвитку індивіда. їх формування відбувається на

основі задатків — вроджених анатомо-фізіологічних особл

До загальних здібностей належать психічні властивості людини, що реалізуються як увага, спостережливість, пам'ять, уява, розважливість та ін., до спеціальних здібностей — психологічні особливості індивіда, які забезпечують успішне здійснення ним певної діяльності (образотворчі, математичні та ін.)- Формування здібностей на основі задатків залежить від умов життєдіяльності. Природні задатки (потенційні можливості індивіда) ще не визначають успішної діяльності людини в майбутньому, їх потрібно розвивати, що можливо лише в соціумі, складовою якого є практика життя.

Специфічною формою взаємодії людини з навколишнім світом є її емоції.

Емоції (лат. *emoveo* — хвилюю) — психічне відображення у формі безпосереднього переживання життєвого змісту явищ і ситуацій.

Спілкування і діяльність людини, її поведінка завжди зумовлюють появу певних емоцій, які характеризуються активністю, інтенсивністю, якістю та полярністю. Емоції охоплюють усі різновиди переживань особистості, спонукають її до знань, праці, вчинків. Вони виражають духовні запити і прагнення індивіда, його ставлення до дійсності, яке відображається в мозку і переживається як задоволення — незадоволення, радість — сум тощо. Такі базові емоції, як сором, подив, огида, задоволення, зацікавленість, радість, гнів, горе, зневага відображаються на обличчі африканця майже так, як і на обличчі європейця. Це дає можливість стверджувати, що люди, які належать до різних культур, здатні сприймати й оцінювати вираз людського обличчя за емоційними станами. Емоції є і своєрідною внутрішньою мовою, системою сигналів, за допомогою яких індивід дізнається про те, що відбувається. Людина регулює свої дії, вчинки та поведінку у групі і за допомогою волі, яка є важливим чинником у досягненні мети.

Воля — здатність людини, що виявляється у самодетермінації, саморегуляції нею своєї діяльності і різних психічних процесів.

Вольова регуляція поведінки здійснюється у процесі перетворення несвавільних психічних процесів на свавільні, набуття людиною контролю над своєю поведінкою, вироблення вольових якостей, свідомої постановки перед собою складніших завдань, які потребують вольових зусиль. Воля в індивіда виявляється в таких властивостях, як сила волі, енергійність, витримка, рішучість, сміливість, самостійність, ініціативність, упевненість у собі, віра у справу, відповідальність, дисциплінованість, принциповість, обов'язковість та ін. Серед основних психологічних функцій волі виокремлюють вибір мотивів і цілей, регуляцію спонукання до дій за недостатньої чи надлишкової їх мотивації, організацію психічних процесів в

адекватну діяльності людини систему, мобілізацію психічних і фізичних можливостей на подолання перешкод під час досягнення поставлених цілей.

Стійкою особистісною властивістю, яка втілює в собі потреби, наміри, спонуку до конкретної діяльності, є мотив.

Мотив (лат. *movere* — штовхати, приводити у рух) — спонукання до діяльності, пов'язане із задоволенням потреб; сукупність зовнішніх чи внутрішніх умов, які зумовлюють активність суб'єкта і визначають її спрямованість.

Це складне інтегральне психологічне утворення належить суб'єкту поведінки. Важливим за мотиваційним значенням є стан індивіда, сформований потребою в об'єктах, необхідних для його існування і розвитку. Йдеться про потреби, які є джерелом активності людини, завдяки яким здійснюється регулювання її поведінки, визначається спрямованість мислення, емоцій, почуттів і волі. За допомогою установки (стійкої схильності індивіда до певної форми реагування) людина спрямовує свої вчинки, дії та поведінку.

Люди по-різному пояснюють життєві події, ситуації та свою поведінку, неоднаково сприймають успіхи й невдачі. Залежить це від їх психічного стану, виконуваної діяльності, етнопсихологічних особливостей, соціокультурних установок тощо.

Неусвідомлюваними передумовами соціальної поведінки індивіда є архетипи, які за твердженням К.-Г. Юнга, є структурними елементами людської психіки, захованими у спільному для людства колективному несвідомому. Вони успадковуються від покоління до покоління, створюють сенс життя, задають етапи життєдіяльності особистості, її загальну структуру та програму поведінки. Соціальну поведінку особистості, на думку Юнга, детермінують такі архетипи:

1) тінь особистості — друга її автономна душа, темний двійник у внутрішньому світі (тінь втілює у собі гріховне “Я”, підсвідомі бажання, негативні якості, проявляється у неконтрольованих емоційних станах, егоїстичних задоволеннях; негативні якості стають менш помітними і небезпечними, якщо людина визнає їх реальність);

2) аніма (архетип жінки, що існує в несвідомості чоловіка) і анімус (чоловіче начало, що існує у несвідомості жінки);

3) архетип сенсу (самість особистості, центр “Я”, в якому представлені найголовніші людські сенси, що реалізуються індивідом у житті).

У цьому контексті важливою є соціокультурна та етнопсихологічна зумовленість поведінки людини, яка полягає в її зв'язках із конкретним соціальним середовищем. Етнопсихологічна характеристика взаємодії потребує урахування національно-психологічних особливостей поведінки людей у сфері взаємин — реальних у суспільній свідомості соціально-психологічних явищ, специфічних форм функціонування загальнолюдських властивостей психіки. Структуру національно-психологічних особливостей утворюють такі сфери:

- мотиваційна (своєрідність мотивів, спонукальних сил взаємодії у представників певної національної спільноти);
- інтелектуально-пізнавальна (своєрідність сприймання й мислення носіїв національної психіки, що виражається у наявності специфічних пізнавальних та інтелектуальних якостей, які забезпечують особливе сприйняття, оцінювання навколишнього, відповідну стратегію поведінки);
- емоційно-вольова (своєрідність емоційних та вольових якостей, від яких нерідко залежить результативність соціальних контактів);
- комунікативно-поведінкова (власне інформаційна і міжособистісна взаємодія, взаємини та спілкування).

Значну увагу соціальна психологія приділяє дослідженню цих особливостей у процесі

взаємодії представників різних національних культур, у суттєвих характеристиках конкретної комунікативно-поведінкової культури, її національної специфіки у відображенні соціально-психологічної реальності. Результати досліджень наводять на висновок, що своєрідність національної психології виявляється не у неповторних психологічних рисах, а в їх поєднанні, у звичаях, історичних традиціях, поведінці.

Не менший інтерес викликають проблеми, пов'язані з впливом традиційних етнокультурних норм і цінностей на соціальну поведінку людей, сфери групового менталітету — на реалізацію комунікативно-поведінкових потреб індивіда, зі схильністю сприймати соціальне життя з позицій своєї етнічної групи. Відомо, що не всі соціальні міжетнічні контакти є безпроблемними. Найпродуктивніші з них ті, які дотримуються визнання рівності сторін, відбуваються в умовах щирості, довіри, поваги до норм, способу життя, доброзичливості до представників іншої національної культури тощо.

Гармонізацію взаємозв'язків індивіда і групи як однієї народності, так і в міжнаціональному аспекті забезпечує соціальний контроль. Здійснюється він у межах взаємовпливу індивідуальних і соціальних дій індивідів, виявляючи внутрішню суперечливість взаємодії. Адже людина стає соціально зумовленою індивідуальністю під впливом соціальної спільності, але не може розвиватися, беззаперечно вірячи у запропоновані групою зразки культури, сліпо копіюючи їх.

Віра — особливий стан психіки, який полягає у повному прийнятті людиною відомостей, подій, явищ або власних уявлень, які можуть бути основою її “Я”, визначати вчинки, судження, форми поведінки.

Розв'язання внутрішньої суперечливості відбувається у процесі соціалізації індивіда відповідно до його внутрішньої позиції, поглядів, принципів. За таких умов віра стає переконанням — усвідомленою потребою індивіда, що спонукає його діяти відповідно до своїх ціннісних орієнтацій та власного життєвого досвіду, тобто результатом попередньої роботи свідомості, розуму і розсудливості особистості.

Вона завжди є результатом роботи свідомості, яка створює уявлення індивіда про соціум і його місце в ньому, про взаємозв'язки в соціальному оточенні.

Зміст переконань відтворює рівень розвитку особистості і розуміння нею соціуму. Їх основою є сукупність знань про людину, суспільство, природу.

Гармонізує взаємини групи і особистості світогляд.

Світогляд — система поглядів на об'єктивний світ і місце людини в ньому, на ставлення людини до себе та навколишньої дійсності.

За своїм змістом світогляд ширший за систему знань, позаяк характеризується свідомим ставленням індивіда до соціального життя, яке охоплює знання, оцінку і поведінку. Він втілює зумовлені системою поглядів основні життєві позиції людей, їх переконання, ідеали, принципи пізнання, ціннісні орієнтації. Група й особистість є суб'єктами світогляду.

Взаємозалежність між індивідом та його оточенням визначають звички, традиції, стереотипи поведінки. і йдеться про спосіб життя особистості у групі.

Спосіб життя — стійка типова форма життєдіяльності особистості та спільностей, міра їх включення в соціум, типові форми взаємодії індивіда із суспільством, групами, іншими людьми.

Узявши за критерій певні системи соціально-культурних цінностей, пріоритетів (розуміння норм, коло спілкування, інтереси, потреби і способи їх задоволення тощо), виокремлюють різні його види. Наприклад, здоровий

спосіб життя передбачає правильне харчування, дотримання правил гігієни, належні умови праці та відпочинку, заняття спортом тощо. Особливо важливим чинником при цьому є гігієна особистості, яка охоплює: гігієну праці (не допускати перевтоми, забезпечувати нормальне екологічне середовище на виробництві тощо), гігієну спілкування (дотримання норм спілкування, правил хорошого тону, стримування власних емоцій під час спілкування, врахування етнопсихологічних особливостей спілкування тощо), особисту гігієну (дотримання правил водних процедур, тривалість сну та ін.).

Окремої уваги заслуговує моральний аспект у здоровому способі життя, який втілює зміст основних цінностей суспільства та культури. Його уклад є цікавим з моральної точки зору. Люди по-різному формують свій спосіб життя, сповідують різні віри, мають неоднакові переконання та світогляд, що позначається на процесі взаємодії особистості і групи, на ефективності застосування способів реагування оточення на поведінку людини (йдеться про санкції, що здійснюються у формі заохочення чи покарання).

Статусно-рольові характеристики особистості

Правильне розуміння поведінки особистості у групі, взаємин індивіда та групи потребує врахування як властивостей особистості, котра має певні соціальний статус, позицію і роль у групі, так і складу, характеру діяльності, рівня організації групи та групових процесів. Статусно-рольові характеристики, особливості поведінки особистості в групі та в більш широких соціальних спільнотах виражають поняття “статус”, “позиція”, “роль”, “ранг” та ін.

Статус (лат. status — стан, становище) — місце індивіда в системі міжособистісних відносин у групі, суспільстві, його права, обов'язки і привілеї.

Кожна людина охоплена різними соціальними зв'язками і різними соціальними функціями, тому одночасно може мати багато статусів. Перебуваючи у взаємозв'язках різного рівня, індивід може мати статуси людини, громадянина, студента, члена сім'ї, неформального об'єднання тощо. З огляду на природність — набуття статусу, виокремлюють пропоновані (національність, соціальне походження, місце народження) і досягнуті (освіта, професія та ін.) статуси. Суттєвими також є економічний, правовий, професійний, політичний, особистісний статус людини. Іноді йдеться про заданий і досягнутий, формальний і неформальний, суб'єктивний та об'єктивний статуси. В більш узагальненому вигляді можна твердити про психологічний і соціальний статус.

Статус є єдністю об'єктивного і суб'єктивного, свідченням визнання значущості особистості групою чи суспільством. У ньому реалізуються групові норми і цінності. Визначається статус позицією, соціальним рангом (офіційний статус), а також ставленням до особистості осіб групи, ступенем їх поваги, симпатії, авторитетом, престижністю індивіда в спільноті (неофіційний статус). Залежить він від соціальних ролей особистості в спільноті. Між офіційним і неофіційним статусом існує тісний взаємозв'язок: авторитетна особистість має більше шансів зайняти високий ранг, водночас підвищення офіційного статусу піднімає рейтинг людини, її

оцінку іншими. Авторитет і престиж особистості є головними складовими статусу.

Авторитет (лат. *autoritas* — вплив, влада) — загальновизнаний вплив індивіда на займаній посаді; визнання за індивідом права на прийняття відповідального рішення в умовах спільної діяльності.

У соціальній психології це поняття співвідноситься з уявленням про владу (у широкому соціально-філософському трактуванні влада розглядається як здатність і можливість здійснювати вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою різних засобів — волі, права, авторитету, насилля), хоч авторитет може і не збігатися з владою (авторитет може мати людина, не наділена повноваженнями влади, яка є зразком для членів групи, а отже має високий ступінь референтності для оточення). Основою авторитету є властивості, риси людини, котрі за рівнем свого розвитку суттєво переважають ті самі якості інших людей. Авторитет характеризують: широта (кількісна ознака — сфера впливу, кількість членів групи, залучених до відносин), глибина (якісна ознака — авторитет посади, авторитет особистості, види діяльності, на які він поширюється), стабільність (часова характеристика авторитету).

Влада й авторитет проявляються настільки, наскільки сторона, мобілізуючи свої можливості, намагається змінити поведінку іншої сторони засобами впливу. Частина породжених психологічним впливом змін зникає, як тільки людина або група людей опиняються поза сферою впливу, інші продовжують існувати, впливаючи на особу, перетворюючись за певних обставин на риси характеру. Джерелом авторитету і влади є вплив однієї частини явища на іншу.

Авторитет людини у групі може бути реальним і формальним. Влада реального авторитету міцніша, ніж формального. В ієрархії соціальних статусів наділена реальним авторитетом особа сприймається групою без найменшого сумніву, її рекомендації, вказівки мають велику переконливу силу, вона вселяє впевненість у діях. Типовим явищем є і формальний авторитет, тобто підкріплена правом влада особи. В обох випадках застосування влади є ефективним, якщо джерело її визнається законним (легітимним) і прийнятним. Отже, ефективність влади особи залежить від її авторитету, а також моральних і матеріальних можливостей.

З авторитетом особистості, вагомістю, ефективністю її діяльності, місцем у соціальній ієрархії пов'язаний престиж.

Престиж (франц. *prestige* — авторитет, вплив, повага) — міра визнання суспільством заслуг індивіда (соціальної спільноти), громадська оцінка його суспільної вагомості; результат співвідношення соціально значущих характеристик особистості зі шкалою цінностей, що склалася в певній групі.

Престиж особистості може визначатися як маркою автомобіля, рахунком у банку тощо, так і її високими моральними якостями, активністю в діяльності. Престижними бувають професії, посади, спосіб життя, зовнішні поведінкові вияви (стиль поведінки) та ін. Показники престижу залежать від суспільних умов життєдіяльності індивіда, групи та соціально визнаних норм поведінки, характеристик особистості.

Соціальна мобільність людини в суспільстві є передумовою зміни її соціального статусу, що сприяє всебічному розвитку, найповнішій реалізації її здібностей. На міжособистісному рівні спілкування статус визначається її місцем у системі зв'язків з іншими людьми. Тобто він є показником соціально-психологічних властивостей особистості в структурі комунікативного процесу. Місце особистості в системі спілкування, відображення міжособистісних відносин у її внутрішній структурі виражає такий соціально-психологічний феномен, як позиція.

Позиція (лат. *positio* — розміщую, ставлю) — стійка система відносин людини з певними аспектами дійсності, що виявляється у відповідній поведінці та вчинках; узагальнена характеристика поглядів, уявлень, установок людини, групи у статусно-рольовій структурі.

Соціологічний підхід розглядає цей феномен як щось зовнішнє до особистості, тобто її місце в системі відносин, умови, за яких людина діє як особистість. Для психологічного підходу позиція є внутрішнім компонентом, що входить до структури особистості. Позиція відтворює погляди, уявлення, установки людини щодо умов власної життєдіяльності, тобто вона є

суб'єктивним ставленням до навколишньої дійсності, суб'єктивною оцінкою соціуму, вибором оптимальної поведінки. Позиція не виникає ситуативно, вона пов'язана зі стійкими характеристиками особистості, що є підставою для тверджень про стійку і нестійку позицію, які характеризують ступінь особистісної зрілості. Розрізняють позицію і за ступенем активності. Активна життєва позиція виражає діяльне ставлення людини до подій та вчинків, пов'язана із намаганням впливати на соціальні відносини та події в соціумі. Важлива властивість позиції — прагнення завойовувати для себе право на певну поведінку. Динамічний аспект соціального статусу особистості реалізується через її роль у системі соціальних відносин.

Роль (франц. *role* — список) — певна соціальна, психологічна характеристика особистості, спосіб поведінки людини залежно від її статусу і позиції у групі, суспільстві, в системі міжособистісних, суспільних відносин.

Роль є поведінковою характеристикою людини. Психологія класифікує соціальні ролі за різними критеріями. Наприклад, концепція символічного інтеракціонізму (Дж.-Г. Мід та ін.), беручи за основу ступінь заданості, поділяє їх на конвенціональні (формалізовані — закріплені у суспільстві і визначені позицією індивіда в соціальній взаємодії) та міжособистісні (їх визначають учасники соціальних відносин). Концепція соціалізації (Т. Парсонс) класифікує ролі задані на включення людини в соціальні структури та групи (визначаються народженням, статтю, соціальним походженням індивіда тощо) та досягнуті завдяки особистісним зусиллям (пов'язані з освітою, кар'єрою та ін.).

Значна кількість ролей визначається різноманітністю соціальних груп, видів діяльності й відносин, в які включена особистість. Однак жодна з них повністю не вичерпує особистість, яка протягом свого життя виконує безліч ролей. Постійне виконання однієї чи кількох ролей сприяє їх закріпленню. Щодо особистості її оточення має певні рольові сподівання — систему уявлень про те, як вона повинна поводитись у конкретній ситуації, яких вчинків від неї очікувати. Серед багатьох ролей особливий інтерес становлять соціальні ролі, які відзначаються високим ступенем нормування, та психологічні ролі, які характеризуються стереотипністю поведінки людини, хоч і можуть бути різноманітними.

Із соціально-психологічного погляду роль реалізується як поведінка, тобто вона виникає тільки в контексті соціальних відносин особистості. Характер ролі зумовлюється особливостями групи, в якій відбувається взаємодія, до якої належить або в якій уявляє себе людина. Спільнота настільки впливає на рольову поведінку індивіда, наскільки він дотримується суспільних і групових норм і стереотипів. Так формуються рольові очікування (експектації) стосовно індивіда — учасника взаємодії.

Якщо роль прийнята особистістю, то вона є і особистісною характеристикою індивіда, який, відчуваючи рольову ідентичність, усвідомлює себе суб'єктом ролі. У соціальній психології здебільшого йдеться про такі форми рольової ідентичності:

- статева (полягає в ототожненні себе з тією чи іншою статтю);

- етнічна (визначається національною свідомістю, мовою, етнопсихологічними та соціокультурними особливостями);
- групова (залежить від участі в різних соціальних групах);
- політична (пов'язана із соціальними та політичними цінностями);
- професійна (зумовлена певною професією).

Довготривале виконання ролі можна порівняти з маскою, яка ніби приростає до обличчя і стає ним. У спільноті існує відповідна ієрархія, завдяки чому кожен індивід може знати свій соціальний ранг, який є важливою соціально-психологічною характеристикою особистості.

Ранг (нім. rang — чин і франц. rang — ряд) — чин, звання, категорія людей, явищ дійсності; ступінь соціального визнання людини в групі.

Визначають ранг з огляду багатьох чинників: продуктивність праці, ставлення до роботи, комунікабельність, уміння відстоювати свою точку зору, професійні здібності тощо. Високий рівень самореалізації за цими критеріями забезпечує авторитет особистості, визначає її внесок і у формування репутації групи.

Статусно-рольові характеристики особистості охоплюють рівень її включення в соціальне середовище, структуру соціальних зв'язків, визначають міру її входження в систему соціальних норм, правил, очікувань та обов'язків, які існують у структурі групових відносин. В одному випадку вони є інструментом пристосування до соціуму, елементом входження в нього, в іншому — засобом самоутвердження особистості, розкриття її комунікативного, професійного, творчого потенціалу. У цьому контексті важливе співвідношення особистісних властивостей не лише між собою, а й з ієрархією соціальних ситуацій, в яких діє індивід. Загалом статусно-рольова характеристика особистості інтегрує і регулює в динаміці всю особистісну структуру, забезпечує певний рівень включення її в соціальні зв'язки, самовизначення як суб'єкта цих зв'язків.

5. Статусно-рольові параметри особистості

З багатьох властивостей, що різнять чоловіків і жінок і впливають на їх поведінку в групі, найважливішими для соціальної психології є ті, що пов'язані з умінням передавати інформацію, сприймати одне одного, контактувати та взаємодіяти з іншими. У сучасній психології в поглядах на проблему схожості й відмінностей викристалізувалися еволюціоністський (підкреслює спорідненість людей) і культуральний (зосереджений на відмінностях між людьми) підходи. Еволюціоністи сповідують вчення про еволюцію поведінки: природний відбір зумовлює спосіб сприймання інформації, поведінку, які за певних умов сприяють збереженню і поширенню певних генів. Прибічники культурального підходу головною вважають адаптивність людини у взаємодії з навколишнім середовищем. Має своїх прихильників і позиція, яка обстоює необхідність використання обох підходів, стверджуючи, що гени формують адаптивний людський мозок — своєрідний комп'ютер, а культура надає цьому комп'ютеру програмне забезпечення. Під час досліджень закорінених в соціумі статусно-рольових характеристик особистості часто використовують поняття “гендер”.

Гендер (англ. gender — рід) — сукупність властивостей (соціально-біологічних характеристик), за допомогою яких люди визначають статеву належність індивіда, дають визначення понять “чоловік” і “жінка”.

Це поняття відображає передусім соціально-психологічні, культурні аспекти поведінки представників конкретної статі й відповідні очікування від них. Використовується на протигагу біологічній статі. Бо якщо зі статтю пов'язані фізичні відмінності будови тіла, то з тендером — соціально-психологічні, культурні, поведінкові відмінності між чоловіками й жінками.

Уже в дитячому віці простежуються намагання дітей зовні демонструвати свою належність до певної статі: хлопчики прагнуть до незалежності — вони стверджують свою індивідуальність, намагаючись відділитися від вихователя, як правило, від матері; для дівчаток більш прийнятною є взаємозалежність — вони набувають власної індивідуальності у своїх соціальних зв'язках.

До загальних соціально-психологічних тенденцій зараховують такі показники “чоловічих” і “жіночих” образів:

- обираючи заняття, чоловік цікавиться передусім предметним змістом діяльності і можливістю просування в ній, жінка надає більшого значення емоційному клімату, міжособистісним взаєминам;
- хлопчики більше цікавляться точними науками і технікою, дівчатка — мистецтвом і гуманітарними предметами;
- чоловічий стиль спілкування є активнішим, предметнішим, загальнішим і конфліктнішим, ніж жіночий;
- для чоловіків зміст спільної діяльності важливіший за індивідуальну симпатію до партнерів по спілкуванню, для жінок — навпаки;
- чоловіки більш схильні до екстенсивного групового спілкування, жінки — до утворення замкнутих мікрогруп;
- чоловіки спілкуються емоційно стриманіше, а жінки — вільніше і повніше (зокрема й вербально) виявляють свої почуття та емоції, в них раніше виникає потреба поділитися з ким-небудь своїми переживаннями, здатність до емпатії;
- чоловіки проявляють агресивність відкрито, жінкам властива прихована ворожість;
- ігри дівчаток відбуваються в менших групах, і в них менше агресивності;
- у розмові чоловіки частіше концентруються на завданнях, жінки — на взаєминах;
- розмови чоловіків частіше є інформативними, жінкам важливіше поділитися власними роздумами;
- жінки більш схильні описувати себе як емпатійних, здатних зрозуміти почуття інших;
- чоловіки є ініціаторами більшості ділових відносин, що, як правило, властиве особам з більш високим соціальним статусом;
- виступаючи лідерами у ситуаціях, де немає жорсткого поділу ролей, чоловіки схильні до авторитарності, жінки — до демократичності;

- чоловікам краще вдається директивний, проблемно-орієнтовний стиль керівництва, жінкам - стиль соціального лідера, який створює “дух команди”;
- чоловіки більше, ніж жінки, надають значення перемогам, домінуванню над іншими;
- якщо в організації прийнятий демократичний стиль спілкування та керівництва, жінки-лідери цінуються так само високо, як і чоловіки;
- за авторитарного стилю оцінка жінки-лідера не така вагома, оскільки краще сприймається “сильне” чоловіче керівництво, ніж “нав'язливе” жіноче;
- чоловічий стиль спілкування характеризує турбота про незалежність, жіночий — про взаємну залежність та ін.

Навіть тоді, коли чоловіки й жінки посідають однакові посади та відіграють однакову роль

угрупі, вони часто мають різні обов'язки і завдання. Хоча жінкам властива охайність, уважність, деталізація обов'язків, під їхнім керівництвом згодні працювати менше людей. Жінки хворобливіше, ніж чоловіки, переживають свої помилки, критичні зауваження, гостріше реагують на неповагу до себе керівництва, постійно потребують оцінки своєї праці, менш схильні до ризику. Чоловіки активно виконують абстрактну, престижну роботу (постановка завдань, програмування основних процесів тощо), менш значущу, на їх погляд (написання програм та ін.), перекладають на жінок тощо. Постіндустріальне суспільство розширює горизонти інтересів обох статей, підвищує значущість кар'єри, що переорієнтовує жінок у професійну сферу, а чоловіків — до утвердження себе в обох сферах діяльності. Попри все те, чоловічий стиль життя більшою мірою буває предметно-інструментальним, а жіночий — емоційно-експресивним, більшість чоловіків перевагу надають професійно-трудовій діяльності, жінки — сім'ї. Хоча з цього приводу є і протилежні твердження.

Для соціальної психології важливе значення має дослідження ознак, за якими відбувається статева диференціація.

Статева диференціація (лат. *differentia* — різниця, відмінність) — сукупність генетичних, морфологічних і фізіологічних ознак, на основі яких розрізняють чоловічу і жіночу статі.

Статева диференціація культурно зумовлена. З точки зору культури, вона існує в контексті певної системи статевої символіки і стереотипів маскулінності (лат. *musculus* — чоловічий) та фемінінності (лат. *femina* — жінка). Індивід, приймаючи і засвоюючи певну статеву роль, набуває статевої ідентичності, з якою надалі співвідносяться властивості його поведінки, самосвідомість.

Статева роль — роль, зумовлена належністю людини до певної статі.

Конкретний зміст статевої ролі залежить від рівня соціально-економічного розвитку, особливостей культури суспільства, способу життя індивіда. Вплив соціокультурного середовища виявляється в очікуваннях, уявленнях про те, як повинні поводитися чоловіки і жінки. У багатьох

країнах дівчаток змалку прилучають до домашніх справ, а хлопчиків спонукають до самовияву поза домом.

Норми, звичаї, традиції різних народів засвідчують культурну зумовленість тендерних установок і варіантів поведінки, що реалізуються як тендерні ролі.

Гендерні ролі — сукупність очікуваних взірців поведінки для чоловіків і жінок.

Кожну культуру характеризують відповідні правила соціальних ігор, норми, які регулюють прийнятний ступінь емоційності та експресивності, розмір особистісного простору тощо. Формує вона і тендерні ролі.

Статеворольове диференціювання зумовлюють і соціально-історичні чинники. Як відомо, статеві ролі в різних суспільствах і на різних історичних стадіях розподіляються не однаково, а залежно від суспільного ладу, способу виробництва тощо. При вивченні статевих ролей досліджують ступінь поляризації чоловічих і жіночих ролей у різних видах діяльності (суспільній, трудовій, сімейній та ін.); зміст відповідних ролей та очікувань; співвіднесення статево-рольового розподілу праці з ієрархією чоловічих і жіночих соціальних статусів; зміни в диференціації статевих ролей тощо.

Статеве диференціювання поширюється не лише на поведінку, пов'язану із продовженням роду, а й на професійні заняття, співвідношення наукових, етичних і художніх інтересів. Водночас людська поведінка, зокрема й репродуктивна, перебуває під впливом і контролем особистого досвіду, соціального навчання.

Коли біологічна стать та її соціальна зумовленість (ставлення оточення) збігаються, статеві ідентифікація відбувається без особливих труднощів, за інших обставин виникають різноманітні проблеми.

Отже, статево-рольові параметри є системою приписів, моделей поведінки, яких має дотримуватися індивід, щоб його визнали чоловіком або жінкою.

6. Поведінка особистості і соціальна напруженість

Про поведінкові вияви соціальної напруженості свідчать зростання серед людей недовіри до влади, конфліктність у суспільстві, тривожність, ажіотажний попит, погіршення демографічної ситуації, постійні стреси та дистреси тощо.

Чинники, що породжують соціальну напруженість, пов'язані зі станом економіки, ефективністю влади, впливом засобів масової комунікації, опозиції та криміногенних структур. Соціальна напруженість виникає внаслідок соціальної дезадаптації, яка охоплює такі сфери і процеси:

- фізіологічну дезадаптацію певних прошарків населення до труднощів. Наприклад, неможливість нормально пристосуватися до підвищення цін без зниження рівня життя;
- психофізіологічну дезадаптацію, яка виражається в неусвідомлених масових психічних станах (тривога, агресивність, апатія) під час пристосування до труднощів та соціальних змін;
- соціально-психологічну дезадаптацію, яка відтворює усвідомлені конфліктні відношення певних прошарків населення до труднощів і соціальних змін (підвищена

політизація, страйки, незадоволення, міграція, злочинність тощо).

Найпоширенішими формами вияву соціальної напруженості є депресія та стрес.

Депресія (лат. depressio — пригнічення) — афективний стан, який характеризується негативізмом, пригніченим емоційним фоном, зміною мотиваційно-когнітивної сфери, загальною пасивністю поведінки.

Людина у стані депресії відчуває пригнічення, відчай тощо. За соціальної напруженості депресія виникає внаслідок дії захисних, компенсаторних (лат. compenso — зрівноважую, порівнюю) механізмів та означає пристосування за рахунок виснаження. Людина втрачає соціальну опірність, перебільшує все погане і знецінює добре. Соціальна напруженість часто реалізується як соціальний стрес.

Стрес (англ. stress — напруга) — емоційний стан людини, що виникає під дією екстремальних впливів; особливий психічний стан людини на стадії пристосування до нових умов існування, спричинений надмірною психофізіологічною мобілізацією організму.

Залежно від стресора (чинника, що викликає стрес) й особливостей його впливу розрізняють два види стресу: фізіологічний, який виникає через надмірне фізичне навантаження, больові стимули, утруднене дихання тощо, і психічний, який є наслідком невідповідності між навантаженням і ресурсами індивіда. Психічний стрес може бути інформаційним та емоційним. Інформаційний стрес виникає внаслідок інформаційних перевантажень, коли людина не справляється зі своїм завданням, не встигає в належному темпі приймати правильні рішення. Емоційний стрес є наслідком загрози, небезпеки, образи та ін. Під час соціальної напруженості стрес може здійснювати як позитивний, так і негативний вплив на поведінку людини аж до повної її дезорганізації. Інтенсивність реакції на стрес визначається не абсолютною величиною подразника, а його суб'єктивною значущістю для особи. Негативний стрес, так званий дистрес (англ. *distress* — горе, нещастя, нужда) руйнує життя, а позитивний (вітаїстичний), або “ейфорійний стрес” є життєво необхідним. Дистрес провокує хвороби, депресію, самотність, функціональні неврози, ейфорійний стрес наснажує відчуттям задоволення, щастя, позитивно впливає на здоров'я. Психологи вважають, що помірний стрес корисний для організму, оскільки сприяє мобілізації сил, загартовує для нових випробувань. Повна свобода від нього рівноцінна смерті.

Соціальну напруженість не слід ототожнювати з екстремальною ситуацією, яка є одним із чинників соціальної напруженості. За походженням екстремальні ситуації бувають природними (землетрус, ураган тощо), технічними (аварії) та соціально-психологічними (масові заворушення). Зрозвитком цивілізації змінюється вплив екстремальних ситуацій на людину. Це означає, що екстремальні чинники безперервно набувають нових ознак і форм. Їх еволюція відбувається разом з еволюцією суспільства.

Екстремальна (лат. *extremum* — край, кінець) ситуація — інтенсивний вплив на індивіда чинника навколишнього середовища (їх сукупності), що робить життєво необхідним включення механізмів адаптації (пристосування, самозахисту) для виживання, максимально можливого за таких обставин психологічного та біологічного комфорту.

Екстремальна ситуація є дією, що змушує індивіда мобілізувати резерви свого організму. Її ознаками є раптовість та непередбачуваність, надмірно висока інтенсивність дії чинників або незвична їх комбінація. Психологічна специфіка екстремальної ситуації пов'язана із стресовим характером впливу. Вона охоплює сукупність чинників, які порушують гармонію індивіда із соціальним життям та соціальними установками. Це зумовлює руйнацію деяких психологічних (мислення) і динамічних (вчинки, поведінка, її програма) стереотипів. Тому екстремальна ситуація безпосередньо загрожує біологічному, психологічному комфорту індивіда (чинники першого порядку), його біологічному та психічному існуванню і може суттєво зруйнувати цілісність усього, що становить індивідуальну сутність (чинники другого — вищого — порядку).

У соціально-психологічній практиці найпоширенішими бувають такі типи ставлення індивіда до об'єктивної небезпеки: ігнорування небезпеки і

намагання співіснувати з нею; боротьба з небезпекою; втеча від небезпеки, спроба її уникнути.

Під дією екстремальних чинників різні індивіди виявляють неоднакову спроможність контролювати свої почуття (фізичні й психічні) та емоції. Часто вони відчують втому, злість, відчай, голод, спрагу, страх, провину, невпевненість. По-різному реалізуються індивідуальні, психофізіологічні особливості, спрямованість особистості, її ціннісні орієнтації, цілі, прагнення, потреби, рівень адаптивності, психологічної готовності до дії, здатність до пошуку адекватних дій.

В екстремальних ситуаціях часто особистість поводить себе агресивно, у неї виникають стани дисонансу, депресії, неадекватність самооцінки, девіантні форми поведінки. Такі форми вияву соціальної напруженості, як депресія та стрес, за певних обставин можуть призвести до суїциду.

Реакції індивіда на депресивні та стресогенні чинники залежать від його індивідуально-психологічних (темперамент, характер) та соціально-психологічних (спрямованість, позиція, ціннісні орієнтації, переконання тощо) якостей. Вони можуть виявлятися як у малопомітній дезадаптаційності, так і у важких особистісних аутодеструкціях (грец. *autos* — сам і лат. *destructio* — ламаю, руйную).

Передумовами виникнення стресових станів у людей є:

рівень безробіття (люди, які тривалий час не мають роботи, більш схильні до стресу; втрата роботи, яка передбачає регулярну активність людини, фінансової опори, стабільного кола спілкування спричинює стрес);

рівень міграції населення (висока географічна рухливість, як правило, є стресогенним чинником, оскільки це руйнує зв'язки людини з біологічними, особистісними та історичними коренями).

Кожну людину переслідують різноманітні небезпеки — забруднення довкілля, зміни клімату, перенаселення, урбанізація, тероризм, психологічне перевантаження у зв'язку з підвищенням вимог до життя та зростанням його темпу тощо. В Україні ця проблема зумовлена нестабільністю соціально-економічних, політичних, соціально-психологічних процесів, які негативно позначаються на психічній стабільності громадян, їх готовності до подолання важких та несподіваних ситуацій. Ефективне розв'язання криз пов'язане із здатністю суб'єктів соціуму зберігати професійну і психічну рівновагу в складних та нестандартних умовах.